

YU ISSN 0027-8084
UKD 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXII/3—4

**БЕОГРАД
1998**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXXII (нова серија)

Св. 3-4 (1998)

САДРЖАЈ

О реченицама типа <i>КО ТО КАЖЕ / КО ДА ТО КАЖЕ</i> (МИЛКА ИВИЋ)	131
О критеријумима за семантичко нормирање речи (ИВАН КЛАЈН)	134
Неке специфичности отворене и затворене класе речи (ЗОРКА КАШИЋ)	188
О значењу српског глаголског префикса <i>-раз</i> (когнитивнолингвистички приступ) (ДУШКА КЛИКОВАЦ)	153
Значење речи <i>дух</i> и <i>душа</i> у савременом српском језику (СТАНА РИСТИЋ)	168
Суфикс <i>-чија/-чија</i> у српском књижевном језику (стилско-семантички аспект) (ПРВОСЛАВ РАДИЋ)	179
Континуанте глагола <i>*duti</i> (ЗВЕЗДАНА ПАВЛОВИЋ)	192
О једном примеру семантичке диференцијације међу синонимима (<i>хљоб-крух</i>) (МИЛАН ДРАГИЧЕВИЋ)	198
Основне лексеме родбинског сродства у „Српским народним заговорима“ Стојана Новаковића (САВА АНЂЕЛКОВИЋ)	201
Из језика „Сеоба“ Милоша Црњанског (1) (ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ)	218
Богатство боја у писаној речи Десанке Максимовић (АСИМ ПЕЦО)	226
Поетска функција језика (МИЛОСАВ Ж. ЧАРКИЋ)	240
Књижевни и/или стандардни језик (прилог појмовно-терминолошком разграничењу) (МИЛАН ШИПКА)	250
Промена основне фреквенције у двосложним речима са дугосилазним акцентом (МИРЈАНА СОКОЛОВИЋ)	259
Прикази и критике	
Српски језик на крају века (ПАВЛЕ ИВИЋ, СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ, СВЕТОЗАР СТИЈОВИЋ)	271
Даринка Гортан-Премк, О полисемији и организацији лексичког система у српскоме језику (МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ)	280
Лингвистички ентузијазам (Владимир Недељковић, Језички тренутак) (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	283
Јован Ајдуковић, Русизми у српскохрватским речницама: принципи адаптације, речник (МИЛЕНА СТОЈАНОВИЋ)	289
Хроника	
Документи Одбора за стандардизацију српског језика	293
In memoriam	
Др Петар Вукановић (31. III 1949 — 24. XI 1998)	301

ИВАН КЛАЈН
(Филолошки факултет, Београд)

О КРИТЕРИЈУМИМА ЗА СЕМАНТИЧКО НОРМИРАЊЕ РЕЧИ

Насупрот ненаучном и емпиријском расуђивању какво је деценијама владало на овом пољу, рад настоји да пружи смернице за раздвајање правилног од погрешног значења појединих израза. При том основно мерило треба да буде узус добрих писаца посведочен у лексикографској грађи, чему се додају и други специфичнији критеријуми, посебно за речи страног порекла.

1.1. Нормативна лингвистика код нас се одувек несразмерно великим делом усмеравала ка правопису, до те мере да међу образованим лаицима постоји уверење да и лексичке, граматичке и све друге недоумице у вези с језичким стандардом треба да решава правопис (в. о томе Шипка 1987, стр. 273). За последњих стотинак година, ако рачунамо и поједина издања, у Србији, Хрватској и Босни појавило се чак шеснаест правописа за српскохрватски језик. У исто време није објављен ниједан нормативни речник, нормативна граматика, ортоепски приручник, нити терминологија (иако је утврђивање заједничке терминологије „за све области економског, научног и уопште културног живота“ било предвиђено Новосадским договором из 1954). Штампано је подоста саветодавних језичких приручника¹, али ниједан није имао званични статус, а настали су углавном као збирке чланака, пре него као прави, систематски планирани приручници. Колико смо далеко од уравнотеженог приступа нормативистици најбоље се види ако нашу литературу упоредимо с немачким „Дуденовим речницима“, чија едисија у десет томова обухвата правопис, граматiku, речник синонима, речник страних речи, стилски речник (Stilwörterbuch), речник изговора (Aussprachewörterbuch), етимолошки речник, речник у сликама (Bildwörterbuch), речник значења (Bedeutungswörterbuch) и општи речник недоумица (Zweifelsfälle der deutschen Sprache)².

¹ Између осталог: Вукадиновић 1952, Лалевић 1963, Јонке 1964, Пецо–Пешикан 1967, Павешић 1971, Шипка 1975, НЈУП 1979, Станић–Морачић 1981, Јефтић 1985, Шипка 1987, Ивић и др. 1991, Ђупић и др. 1996 (види списак литературе на крају).

² Дуденови речници добили су име по Конраду Дудену (1829–1911), граматичару и правописцу, али данас их саставља екипа језичких стручњака под окриљем Библиографског института у Манхајму. Мада немају званични статус, важе као врхунски ауторитет за сва питања немачке језичке норме.

1.2. Ова несразмера појединих нивоа у нашој нормативној лингвистици има вишеструке узроке, али се делимично може објаснити и самом природом тих нивоа. Правопис се непосредно надовезује на овладавање вештином писања у основној школи, а ово је — поготову у прошлости — било главна област примене науке о језику у општем образовању. Отуда правописна правила није тешко изложити на начин доступан сваком писменом човеку. Напротив, о фонетици, фонологији, морфологији и синтакси не може се говорити без употребе одређеног броја појмова, термина и знакова које мало ко познаје изван стручних кругова. Та ће тешкоћа бити још знатно већа ако покушамо да у нормирању пођемо од достигнућа савремене лингвистике. Што се тиче семантике, она, као најмлађа међу лингвистичким дисциплинама, још није ни стигла до тог степена где би се могло помишљати на њену директну примену у нормативистици. Заиста, тешко је замислити приручник намењен широкој јавности у коме би се оперисало с терминима као што су семема, компонентна анализа, денотација, референција, перформативи, импликатура и слично.

С друге стране, несумњиво је да значење речи спада међу основне нормативне проблеме. Реч употребљена у погрешном смислу обично не „пара уши“ као, рецимо, грешка у падежу, али свакако представља тежи прекршај од ње, а поготову тежи него грешке у употреби великог слова или састављеном/растављеном писању. Значење, у доба структурализма одбацивано на маргину због своје недовољне „систематичности“, у новијој лингвистичкој теорији добило је централно место које му с правом припада, па је време да тако приступимо и у нормативној пракси. При том се не може порећи да недостатак систематичности и даље задаје тешкоће. Значење не можемо утврдити у фонетској лабораторији, не можемо га представити парадигмама као што чинимо за промену именица или глагола, понајмање га можемо конвенционално одређивати, договором неке комисије стручњака, као што се обликују правописна правила. Па како га онда треба одређивати? Зачудо, на то питање тешко да бисмо нашли одговор у већ набројаним саветодавним приручницима. Сви се они узгред баве значењем појединих израза, али им оно никад није главна тема, него служи само као аргумент да би се расправило колико је дата реч „допуштена“ или не. У том погледу велика већина приручника може се упоредити с Лалевићевим (Лалевић 1963), у коме је одељак под насловом „Реч — значење — облик“ састављен од 135 чланака, али од тога је највише њих петнаестак посвећено значењу: сви остали носе наслове као „О грађењу речи“, „Не оделење него оделење“, „Помужен или помужен?“ и слично.

1.3. Разуме се да овим приручницима и није сврха, нити им простор допушта, да дају исцрпне семантичке информације. Они се значењем баве углавном за неологизме, као и за речи чије се значење променило или се око њега воде полемике. За све остале речи, дефиницију значења требало би тражити у једнојезичном речнику (коме је то основна сврха постојања). Ми смо у том погледу, нажалост,

у драматичном закашњењу, јер смо први комплетни, велики једнојезични речник добили тек 1976. године, када је изашао последњи том *Речника* Матице српске³. Отуда се код нас ни међу школованим људима никада није створила навика редовног консултовања речника за матерњи језик, каква је распрострањена у другим земљама (посебно у англосаксонским). Делимичан изузетак су речници страних речи⁴, што са своје стране доводи до распрострањене заблуде да је само речима страног порекла потребно тумачење. Оно што највише забрињава јесте да је по завршетку Матичиног речника настао нови застој. Речник постепено застарева, а нових, проширених издања нема чак ни у плановима. Још се нису појавили никакви мањи једнојезични речници за практичне сврхе⁵, иако је сигурно да би имали далеко веће тираже и продрли у много више домова него садашњи шестотомни речник. Ако знамо да се у западним земљама (макар и из комерцијалних, пре него научних разлога) нова издања популарних једнојезичних речника појављују готово сваке године, јасно је да наш заостатак на лексикографском пољу прети да ускоро постане исто онако озбиљан какав је био пре 1976.

1.4. Значај речника је у томе што се ради на основу пажљиво одабраног корпуса и тиме омогућава да се спроведе у дело добро знани принцип „Пиши као што добри писци пишу“. Смисао тог принципа објашњавао је Јонке 1964, 15–16, али су за наше сврхе важнија разматрања Митра Пешкикана, који каже: „Врховна језичка законитост... [јесте] узус, обичај, ’обичај у чијој је власти пресуда и право и норма говора’, како се изразио Хорације. Само, појам ’обичај’ треба исправно разумети — оно што је горе речено не значи да врховни

³ Поређења ради, Италијани су такав речник добили почетком а Французи крајем XVII века, Енглези и Немци у XVIII веку, већина других европских народа током XIX века. Вуков речник, мада садржи обиље додатних тумачења на српском, не може се сматрати једнојезичним, јер је тројезичан, као што му и наслов каже (*Српски речник ислучачен њемачкијем и латинскијем ријечима*): одреднице се у њему никада не дефинишу, него се преводје, и то у врло малом броју значења. Речник ЈАЗУ није пратио савремени језик (као што се констатује и у *Предговору* Матичног речника, том I, стр. 7: „...то ипак није речник савременога књижевног језика, него је више историјски и више је за научну него за широку употребу“); уосталом, и његов последњи том изашао је те исте 1976. године. Речници Ивековића–Броза, Ј. Бакотића и М. Московљевића били су веома сиромашни и застарели и за доба свог објављивања, тако да је корист од њих била минимална. Што се тиче великог речника САНУ, као што се зна, он је до данас стигао тек до половине и немогуће је предвидети кад ће бити завршен.

⁴ Тако је у штампи, у писмима читалаца, у коментарима или полемикама, када се доводи у питање нечија употреба датог термина, врло често позивање на Вујаклијин *Лексикон* („Према Вујаклији, *национализам* је...“ и слично); било је чак примера да мање образовани читаоци, жалећи се на неразумљиве изразе у уџбеницима и другим текстовима, наводе и домаће речи међу онима које су „узалуд тражили у Вујаклијиним речнику“. Насупрот томе, крајње је ретко у штампи позивање на речник Матице српске.

⁵ У Матици српској припремљен је за штампу обиман једнотомни речник српског књижевног језика, који је израдила екипа лексикографа из Института за српски језик САНУ.

закон језичког нормирања представља обичај... улице, или пијаце, или неке затворене сеоске средине... Другим речима, није меродаван обичај необразованих слојева нашег друштва... На језичкој пракси најврснијих, елитних представника наше културе у различитим њеним манифестацијама треба првенствено заснивати језичко нормирање“ (Пецо–Пешикан 1967, 6–7, затим и у Пешикан 1970, 80–81). То је у складу са улогом речника каква је описана у уводу РМС: „Основна је намера Уредништва била да пружи нашој јавности документовано српскохрватско језичко благо данашњег времена... Значења појединих речи забележена су толико колико је података пружила прикупљена грађа. Брижљиво одабрани примери уз поједина значења речи сведоче о њиховој синтактичкој и стилистичкој употреби у тексту... За потврду значења навођени су најподеснији примери из наших писаца, екавских и ијекавских. Ти примери указују на сферу употребе речи, потврђују њено значење и њену стилску карактеристику“ (том I, стр. 9–10 и 13).

2.1. У ситуацији какву смо описали — када су речници малобројни, неактуелни и тешко доступни, и кад је недовољно развијена свест о потреби њиховог консултовања — о значењу речи расуђивало се, и још се расуђује, емпиријски и ненаучно, на основу властитог осећања, или „здраворазумским“ расуђивањем — иако је у лингвистици већ много пута речено да се језик управља по сопственој унутрашњој логици. Таквом дилетантском закључивању били су доскора склони и многи језички саветодавци. Наведимо неколико примера. За придев *задњи* сви смо чули тврдњу да се не сме употребљавати у значењу 'последњи', са аргументима као „нико не каже *ипредњи* уместо *ипри*“ или „тамо где не бисте рекли *стпразњи*, не треба рећи ни *задњи*“. У ствари, то је питање још 1951. у „Нашем језику“ (III, св. 12, стр. 51, 56–58) расправио Михаило Стевановић. Прегледавши изузетно велики број српских и хрватских писаца, он је утврдио да су *задњи* у смислу 'последњи' употребљавали више пута Вук и Даничић у преводу Библије, Иво Војновић („Тек у *задње* вријеме почела је ...“), Иво Ћипико („*Задње* ријечи изговорио је тише“), Милан Решетар („Онда се рачуна с онијем што је рекао *задњи* пут“), Стеван Сремац („Кад год се повела реч о *задњем* часу, вазда би Насрадин молио“), Јаша Игњатовић („Милан на *задње* речи не одговори“), Исидора Секулић („Човек до *задњег* часа има жеља“) и многи, многи други. С обзиром на све то, могло би се у најбољем случају рећи да је данас у Србији *последњи* обичније него *задњи* и да му из стилских разлога треба дати извесну предност, али никако да је *задњи* „погрешно“ у том значењу.

За придев *квалитетан*, код Павешића 1971 (s. v.) тврди се да није правилан „у смислу 'добар квалитет' (нпр. квалитетне ципеле); боље је рећи: добар, изврстан, савршен, јер 'квалитетан' не говори ништа о каквој врсти квалитете се ради, доброј или лошој“; једнака аргументација може се наћи и код Лалевића 1963, 838–839. Ови наши старији језикословци вероватно нису знали да аналогни изрази постоје

у свим западним језицима (*квалитетне ципеле* = енгл. quality shoes, фр. chaussures de qualité, нем. Qualitätsschuhe итд.). Зачуђује, међутим, да нису уочили да придев *квалитетан* нипошто није неодређеног значења, како су они тврдили, јер за значење 'који се односи на квалитет' постоји облик *квалитативан*, док је *квалитетан* стекло значење 'доброг квалитета' на исти начин као што *укусан* значи 'доброг укуса', *мирисан* 'пријатног мириса', *обиман* 'великог обима' итд. Из истих разлога, не може се прихватити тврдња да *бројан* није добро у значењу 'многобројан'. У овом случају чак и Павешић 1971 признаје: „За значење 'многи, многобројан (numerosus)' има потврда и из старих писаца; тако га употребљавају и данашњи писци, а није противно ни саставку ријечи па се не може рећи да не ваља“.

2.2. Уопште, за лингвисте старе школе била је карактеристична неспремност да признају полисемију као нормалну особину речи. На формалистички, „професорски“ начин, они су обично свакој речи „допуштали“ само по једно значење, док су новија значења, поготову ако су настала превођењем страних израза, жигосана као неправилна. Тако је фигуративна примена глагола *одвијати се* на догађаје, радње или време („Све се одвијало по плану“, „Пред њиховим очима одвијала се права драма“, и сл.) доживела низ осуда (в. Димитријевић 1953, Лалевих 1963, 1078–1080, Павешић 1971), уз напомену да је то наводно неприкладна метафора по угледу на одвијање филмске траке и да се „одвија само оно што је увијено“. Данас нам, наравно, таква употреба глагола *одвијати се* не делује нимало лошије и ништа више метафорично него други глаголи примењени на збивања, као *развијати се*, *ићи*, *низати се*, *ређати се*, и слично. Употреба глагола *делићи* у спојевима као *делићи* (чије) *мишљење*, (чије) *уверење*, (чији) *ојтизмизам* забрањивана је као германизам (превод нем. teilen), опет уз покушај да се допусти само основно значење („*делићи* значи растављати на делове какву целину... Ништа се, дакле, овде не дели“: Лалевих 1963, 837–838). Неоправданост такве забране исцрпно је показао Станојчић 1987, 141–147. За именицу *настиг* нађе се још и данас понеки пуриста који је признаје само у значењу забележеном у Вуковом *Рјечнику*, 'изненадна појава болести', док осуђује значење 'појава у јавности, пред публиком'. Али ово друго значење данас је сигурно много чешће од првог, па је мало вероватно да би у стварности могло доћи до шаљивог неспоразума какав замишља Вукадиновић 1952, 21: „ — Јесте ли чули да је Дрекаловићка синоћ имала наступ у Народном позоришту? — Шта кажете? Па јесу ли је однели у лудницу или кући?“ За друге примере дефинитивно превазиђених пуристичких забрана види Ивић и др. 1991, 159–160 и 193–195.

2.3. Ненаучни приступ семантици може каткад имати и ширег утицаја и оставити озбиљније последице него у досад наведеним случајевима. У годинама „самоуправног социјализма“ морало се доказивати да није забрањено употребљавати реч *престоница* као синоним за главни град, или глаголе *крстићити* и *ипрекрстићити* у значењу 'име-

новати' односно 'преименовати' (в. Клајн 1980, 254–255, где се упућује и на Шипку 1977). Као и обично код нестручњака, ту је деривација претворена у критеријум значења, односно првобитно значење проглашено је за једино. Једна савршено непотребна термилошка реформа спроведена је кад су неки анонимни просветни ауторитети одлучили да забране давно усвојене облике *џисмени задаџак*, *џисмени рад*, *џисмена вежба*, са образложењем да је *џисмен* само онај задатак који је „написан како ваља“, те да *џисмен*, *-а* у тим изразима треба заменити са *џисан*, *-а*. Фекете 1980 и Шипка 1987, 236–238 с правом су критиковали такве аргументе, истичући да се мора разликовати значење дужег придевског вида (*џисмени*) од краћег (*џисмен*), да је значење 'исказан писмом, написан' потврђено у Матичином речнику, а да га индиректно потврђује и одговарајући прилог (кажемо *обраџиџи се џисмено* (коме), не *обраџиџи се џисано*). Упркос томе, одлука бирократа била је јача од мишљења лингвиста, па се „писани задатак“ и „писана вежба“ и данас сматрају јединим „правилним“ облицима у нашем школству.

3.1. Насупрот досад наведеним примерима неоснованих забрана и самовољних интервенција, могли бисмо поставити следећа четири правила као неку врсту основних смерница за нормативну семантику:

I) значење речи се одређује на основу употребе код добрих писаца, а не на основу етимологије, првобитног значења, нити логичким закључивањем;

II) под dobrим писцима подразумевају се они које лексикографи узимају за грађу, а резултати њиховог рада изнети су у великим једнојезичким речницима;

III) свака реч, у начелу, може имати више (неке и много више) од једног значења;

IV) у току језичког развоја могу се јавити нова значења, док нека ранија излазе из употребе (остајући и даље доступна писцима као архаизми).

Овде би се правилу (II) могло замерити да је стварна ситуација знатно сложенија него што је у њему представљено. Наиме, састављачи доброг модерног речника сигурно неће за корпус одабрати неки уски круг савршених стилиста, него ће настојати да направе уравнотежен и што је могућно шири избор из књижевности, стручне литературе, штампе, а по могућству и радио–телевизијског и говорног језика. Самим тим, у њиховој грађи ће се наћи и она значења која већина лингвиста не сматра правилним. Излаз из тога могао би бити или да будући речници садрже испод одредница нормативне напомене („notes on usage“), како се то чини у већини страних речника; или да се састави посебни нормативни речник значења (сличан Дуденовом „Bedeutungswörterbuch“-у) који би обухватио све семантичке неизвесности.

3.2. Правило (III) подразумева да постоје легитимна проширења значења, за шта нам примере дају малочас поменути *одвијајти се* и *настиуи*, *крстијити* и *ипрекрстијити*. Поменимо још неке. *Удес*, у старијим речницима забележено само као 'судбина' односно 'зла судбина, коб', данас се јавља скоро искључиво у значењу 'саобраћајна незгода' или 'хаварија'. *Лейеза* добија пренесено значење 'распон, дијапазон', нпр. „читава лепеза политичких оријентација“. Глаголи *подеући* и *подвлачити*, које је Лалевић 1963 (1107–1108) допуштао само у буквалном значењу, данас значе и 'нагласити, истаћи'. *Одбацијити* у фамилијарној употреби значи и 'одвести (аутом) до одређеног места', нпр. „Можеш ли да ме одбациш до пијаце?“. *Кренући* и *крејити*, нарочито у језику медија, значе и 'започети' односно 'започињати', нпр. „кренула је производња“, „у недељу креће нова наградна игра“⁶. *Исхијрен* — по Матичином речнику „умешан, лукав“ односно трпни придев од застарелог *исхијријити* 'створити маштом, измислити' — данас је распрострањено у значењу 'пренагљен, брзоплет, непромишљен', које се сасвим природно ослања на придев *хијар*. *Водитијељ*, у РМС забележено само с примерима *водитијељ њурнира*, *водитијељ зајисника*, *водитијељ њројкола*, добило је специфично телевизијско значење, потиснувши туђицу *конферансје*. *Паук* се фигуративно употребљава за возило с дизалицом које односи погрешно паркиране аутомобиле. *Кованица*, првобитно језикословни термин, одскора је све чешће у значењу 'ковани новац'. *Озрачијити* односно *озрачивајити*, раније синоними за *обасјајити* (*обасјавајити*), данас се употребљавају за излагање радиоактивном зрачењу. *Прозвајити* и *ипрозивајити*, почетком деведесетих година, добили су (најчешће у политичком контексту) значење 'изложити јавној осуди, именовати у циљу критике'⁷ итд.

3.3. Које се промене значења, за разлику од ових, не могу сматрати оправданима? У одговору на то питање морамо поћи од чињенице да је најважнија функција језика комуникација, или простије речено — споразумевање. Стога нећемо погрешити ако међу неоправдане иновације у значењу сврстамо пре свега оне које могу довести до неспоразума, или макар до непрецизности у изражавању. Такав пример је употреба придева *значајан* уместо *знајан* (и, аналогно томе, *безначајан* у смислу *незнајан*: в. Ивић и др. 1991, 193), до чега долази од сличности у облику, као и под утицајем руског *значительный*. Јасно је да та два појма не смемо мешати, јер, рецимо, *знајна* (тј. велика) *њромена* не мора уопште бити *значајна* (тј. важна) ако нема последица, и обрнуто. У говорном језику последњих година често се чује *мењајити* уместо *заменјивајити*, нпр. „Ове недеље ја мењам секретара“: таква реченица очито је вишесмислена, пошто би се могла схватити и као 'Ове недеље добијам новог секретара' или 'Ове недеље смењујем секретара'. Из сличне тежње да се несвршени глагол, уме-

⁶ За све ове примере, као и за придев *исхијрен*, види Радовановић и др. 1996. 50–51.

⁷ За ове речи види Клајн 1992.

сто проширивањем основе свршеног, гради одбацивањем префикса, *варити* је добило и значење 'заваривати'. Мада је такво значење ушло у речнике и мада је по њему створена (недвосмислена) изведеница *варилац*, технолози захтевају да се каже само *заваривати* и *заваривач*, и биће да су у праву, јер у изразима као „стручњак за варење“ заиста није јасно да ли је реч о металургији или медицини. Д. Ђупић (Ђупић и др. 1976, 78) с правом критикује примере као „Деветнаестовековно схватање историје овај век није могао да прихвати“: *деветнаестовековни* значи 'који је трајао деветнаест векова', па не може истовремено значити и 'својствен XIX веку'. У спољнополитичким извештајима редовно наилазимо на именицу *разлике* (у множини) употребљену уместо *размишљање*, *размирице*, *неслагање* и сл. (Ивић и др. 1991, 193): такву употребу треба избегавати, не толико зато што је настала буквалним превођењем енглеског *differences*, него пре свега зато што су реченице као „Јелџин и Кол ће настојати да уклоне међусобне разлике“ апсурдне с обзиром на право значење именице *разлика*.

Уопште, можемо сматрати погрешним све оне промене значења за које је лако показати да су засноване на обичном незнању или бркању појмова — што није ретка појава код нас, с обзиром на крупне празнине у настави матерњег језика и на слабе везе с културном баштином. Кад у једној репортажи прочитамо „Није лако оријентисати се на тој пуштахији...“, јасно је да је посреди једна врста народне етимологије, то јест да је новинар, не знајући ни род ни право значење данас ретког израза *џустахија* ('разбојник' или 'насилник'), помислио да он спада у породицу речи као што су *џустиниња*, *џустара*, *џустолина*. У преводима филмова много пута видимо да краља или краљицу ословљавају са *височанство*: до такве грешке не би долазило да није деценијама забрањиван сваки разговор о монархији, услед чега млади више не знају да је *величанство* титула владара, а *височанство* кнеза (принца) односно кнегиње (принцезе)⁸. У примерима из штампе као „беспризорно понашање“, „беспризорне увреде“ и слично, није сасвим јасно шта се хтело рећи, али је у сваком случају посреди грешка, настала можда укрштањем придева *беспримеран*, *безазоран* (= бестидан), можда и *безобзиран*. *Беспризоран* је иначе русизам за који је и у руском и у нашим речницима забележено само значење 'који је без надзора, напуштен, скитнички'.

3.4. У другим случајевима, где незнање не можемо тако јасно „ухватити на делу“, праву одлуку је теже донети. Још једном се подсећамо цитираног Пешикановог закључка о узусу као врховном судији. За недвосмислено решавање таквих недоумица било би потребно да имамо знатно развијенију лексикографију, или да се у лингвистичким часописима семантици посвећује далеко више пажње него до сада. Као пример тешко решивог семантичког проблема наведимо придев *снисходљив*, с прилогом *снисходљиво*. У *Језичким јоукама* у „На-

⁸ Аналогна разлика постоји и у другим европским језицима.

шем језику“ VII, 1956, 58, наведен је пример „Снисходљиво и лагано у собу је ушла млада жена“. Аутор поуке, потписан иницијалима Св. П. (вероватно Светислав Предић), коментарисао је: „Опет незнање значења речи *снисходљив*. Писац је хтео да каже нешто као *ионизно*, *иокорно*, *илашљиво*, а рекао је баш обратно: жена која се осећа виша да се спушта на ниво онога с којим говори, као кад одрастао човек говори с малим дететом. *Снисходљив* се француски каже *condescendant*, немачки *herablassend*“. Слично томе, у Московљевићевом речнику (Московљевић 1990) *снисходљив* је дефинисано „који уме снисходити“, док је под бројем 2 дата дефиниција „одвећ понизан“, уз напомену „погрешно“ у загради; за *снисходити*, означено као русизам, каже се да значи „с висине указати (указивати) пажњу, попустљивост, милост“. У речнику Станковић 1988 руско *снисходить*, поред првобитног значења „силазити, спуштати се“, преведено је као „спуштати се до кога, чега, удостојавати пажње“. Посреди су, како видимо, два претежно супротстављена значења. По Предићевом и Московљевићевом тумачењу (које одговара мом језичком осећању, као и мишљењу неколицине образованих људи с којима сам о томе разговарао), *снисходљив* је човек који *с висине* прави уступке другоме, удостојава га своје пажње. Насупрот томе, цитирани пример с „младом женом“ одговарао би Московљевићевом значењу под 2, „одвећ понизан“, чему би се могло додати и „услужан, смеран, попустљив“. Нажалост, Матићин речник у овом спору не може да пресуди. У њему се, под одредницама *снисходљив*, *снисходљиво*, *снисходљивост* и *снисхођење*, наводе примери који показују да и значење (2) постоји у литератури, нпр. „не сме се бити... удворички снисходљив према моћнима“ или „топи се од снисходљивости под погледом старешина“. Глагол, у РМС дат као повратни (*снисходити се*), дефинисан је под 1 „с висине указивати пажњу, удостојавати се“, с једним примером из Љубомира Недића („породица коју се ви снисходите да почаствујете својом друштвом“), а под 2 „правити се извештачено љубазан, пријатан“. Аутори речника нису уочили да такво значење глагола захтева и одговарајућу дефиницију придева, па су за придев дали једну заједничку, неутралну дефиницију: „услужан, великодушан, попустљив; љубазан“. Тако и даље остаје нерешено да ли бити снисходљив значи бити „великодушан“ према *нижем* од себе, или напротив „услужан“ према особи на *вишем* положају.

Аналогне, мада не тако сложене, расправе могле би се водити око глагола *заказати* у значењу 'затајити, изневерити' (в. Тушић и др. 1996, 73–74), *бийисати* (Павешић 1971 не допушта значење 'постојати', него само првобитно турско значење 'проћи, пропасти', очувано у изразу *било* и *бийисало*), *заговарати* (пуристи су се противили значењу 'залагати се, заузимати се (за)', в. Вукадиновић 1952, 19–20), *иоручити* у значењу 'наручити' (Шипка 1975, 306–307), о не баш лако семантичком разграничењу именица *осећај* и *осећање* (в. Ивић и др. 1991, 188), о томе да ли *увозни*, поред значења 'који се односи на увоз', може значити и 'уведен' („увозне тканине“) итд. За све њих било би пожељно онакво обиље примера из корпуса какво

смо видели да је за придев *задњи* прикупио Стевановић. У другим случајевима, време је пресудило: никоме данас не би пало на ум да забрањује *iproisiti* у значењу 'случајно пропуштање, омашка', да допушта *најавити* у застарелом значењу 'прикупити и дотерати' (*најавити овце, најавити војску*), али не и у значењу 'претходно објавити, навестити', или да тврди како *нарочито* није добро као синоним за *особито*, *пре свега*, јер значи 'намерно'.

3.5. Један од важних критеријума за оцењивање семантике речи јесте и њена припадност одређеном регистру или стилском слоју. Један такав регистар о коме нормативна лингвистика, и код нас и у другим земљама, без резерве изриче негативан суд, јесте канцеларијски или „конференцијашки“ начин изражавања. Отуда бисмо као неприхватљиву у добром књижевном језику свакако означили употребу речи *став* у значењу 'мишљење' (нпр. „Став је синдиката да треба...“ итд.), *закључити* 'одлучити' и *закључак* 'одлука' („Закључено је да се упутити предлог министарству“, „Не остварују се закључци с претходног саветовања“), *зацртати* и *заживети* у фигуративном значењу („зацртани програми“, „реформа која није заживела“), *орган* као назив за вршиоца неке званичне дужности, *кадар* примењено на појединца, *испед* 'у име' („испед колектива од покојника се опростио...“) и слично⁹. По својој улози и функцији у друштву, „конференцијашкој“ употреби речи блиски су и еуфемизми, нпр. *допринос* 'дажбина, порез', *објашњење* 'исправка', *сложен* 'лош, неповољан' (најчешће у синтагми „сложена ситуација“), *усложњавајући (се)* 'погоршавати (се)', *разрешијући* 'сменити' (в. Ивић и др. 1991, 195–197). Понеке речи мењају значење под дејством пролазних језичких мода, као последњих година *маркетинг* 'реклама' и *маркетиники* 'рекламни', још раније *пребукиран* 'презаузет, преоптерећен', *йомак* 'напредак' или 'успех', *цивилизацијски* 'културан' или 'пристојан' итд. Све такве употребе у супротности су с циљевима успешне, јасне и истините комуникације, па и семантичке промене до којих оне доводе морамо сматрати неоправданим.

4.1. Речи страног порекла заслужују да се о њима посебно расправља, јер се по свом семантичком развоју обично разликују од домаћих. За већину њих карактеристично је сужење значења у односу на изворни језик (будући да се реч позајмљује само у оном, често техничком или терминолошком, значењу за које немамо домаћи израз), а није нимало ретко ни померање значења. Примере таквог померања пружају нам понеки галицизми у нашем језику: *супре* у данашњем француском није (железнички) *купе* него искључиво тип аутомобила, *conducteur* није *кондуктер* него возач, *descente* је 'силазак' уопште а не *десант*, *conférencier* је предавач а не *конферансје* итд.

⁹ Види између осталог: Шипка 1987, 256–260; Ивић и др. 1991, 163–173, 197–199; Бугарски 1996, 61–64; Вуковић 1997, *passim*. Наравно, најтипичније за бирократски језик није значење појединих речи, него употреба синтагми које му дају његова битна обележја: фразирање, извештаченост, преопширност и намерну неодређеност.

(в. Бунтић 1994, посебно на стр. 25, 172, 174, 182). Од енглеских речи, boiler 'парни котло' код нас је добило значење грејача за воду, dress је у енглеском хаљина а не *дрес*, speaker је говорник а не *стикер*, drugstore 'апотека (с продавницом мешовите робе)' код нас је дало *драгстоп* 'стално отворена самопослуга' итд. (в. Хлебце 1997). Овакве промене значења нећемо сматрати погрешним, јер су саставни део процеса позајмљивања и јер употреба у једном језику не мора бити меродавна за други.

Такође је нормална појава да реч примљена у једном значењу накнадно — можда и после дужег периода — прими и друго, из изворног или из неког другог језика. Латинизам *асоцијација* ми смо дуго употребљавали само у психолошком значењу (по француском association d'idées, 'повезивање идеја'); данас се јавља и у значењу 'удружење' које је ближе изворном, и у томе свакако нема ничег лошег. Сличан закаснио повратак првобитном значењу имамо у скорошњем *прошестани* 'онај који протестује'. Још један латинизам, *промоција*, употребљаван је у свом основном значењу 'унапређење'. У енглеском је постао и једна врста синонима за рекламу, тачније 'прављење публицитета (чему)', 'уознавање јавности (са чим)', одакле код нас *промоција књиге*, потом и *промоција* новог производа, нове странке итд. Мада су се у прво време могле чути замерке конзервативаца у стилу „Како то књига може бити унапређена?“, данас је ново значење већ сасвим уобичајено и не изазива отпоре. Из енглеског је дошло и ново значење придева *јосесиван*, 'претерано привржен, љубоморно одан', као и *алиби* у уопштеном значењу 'изговор, оправдање' (нпр. „Траже алиби за неуспех своје политике“). Ова последња употреба смста онемо ко зна да на латинском *alibi* значи 'другде', али би се вероватно могла бранити као проширење првобитног правног значења 'доказ да је неко у време извршења кривичног дела био на другом месту' — што је такође једна специфична врста *ојравдања*.

4.2. Напротив — слично онемо што је за домаће изразе речено у 3.3. — не могу се бранити оне промене значења које проистичу из чистог незнања, из лоших превода, или које доводе до неспоразума. *Синтагма* је у лингвистици тачно дефинисан термин, и не сме се употребљавати да означи реченицу, изреку, парола и слично (в. примере у Клајн 1994, 183–184). *Граната* или *ручна граната* све чешће се среће последњих година уместо *ручна бомба*, али искључиво кривицом непажљивих преводилаца, који се поводе за енглеским или француским grenade. Будући да код нас *граната* означава артиљеријско зрно, прихватање новог значења присилило би нас да у многим контекстима (нпр. „Пет људи је повређено од експлозије гранате“) нагађамо о којем је оружју реч. (У енглеском и француском нема двосмислица, јер се тамо граната зове shell односно obus.) *Декада*, код нас период од десет дана, јавља се погрешно у значењу 'деценија' под утицајем енглеског decade. Придев *формалан* и одговарајући прилог такође су последњих година постали двосмислени због дословног преношења енглеског formal, које значи 'званичан, прописан, пунова-

жан', неки пут и 'свечан'. Кад у новинама прочитамо да је „УНТАЕС формално одобрио повратак избеглица“, више не знамо да ли је тај повратак одобрен *само формално* (али без стварне вредности) или, напротив, да је *и званично* одобрен.

4.3. До двосмислености, и нежељеног семантичког померања, може доћи не само под страним утицајем него и због бркања двеју раније усвојених позајмљеница сличног облика. Тако се у медијима више пута срећу облици као „рационализовано снабдевање“, „рационализована исхрана“, мада *рационализовајти* (= учинити рационалним) нипошто не може бити синоним за *рационисајти* или *рационирајти* (= ограничити, условити боновима и сл.). *Нейрофитне* организације (оне које немају за циљ зараду, превод енглеског non-profit organization) грешком се називају *нейрофитиабилне*, што би значило да нису профитабилне, да не доносе приход јер слабо послују. У изјавама недочуених политичара честа грешка је *ојорџун* уместо *ојорџунисџички* („За сваку је осуду опортуно понашање неких наших колега...“), јер не знају да *ојорџун* (лат. opportunus) значи 'прикладан, уместан, потребан'. Веома је раширено *игноранџски* у значењу 'незаинтересован, немаран, ниподаштавајући', према глаголу *игнорисајти* (нпр. „игнорантски став министарства према проблемима пензионера“); али пошто *игноранџи* значи само 'незналица', а одговарајући придев у француском и енглеском (ignorant) само 'незналачки', таква употреба не може се правдати. Придев *ресџекџиван*, уколико уопште постоји у данашњем српском, значи 'односни' или 'дотични', слично француском respectif и енглеском respective; грешка је употребљавати га у смислу 'поштовања вредан, импресиван' (нпр. „респективна војна сила“), где би једино исправно било *ресџекџивилан*. Врхунац забуне достигнут је у наше време с глаголом *санџионисајти*, који је са значења забележеног у речницима, 'одобрити, озаконити', добрим делом прешао на супротно значење — 'казнити' (в. Ђупић и др. 1996, 174). Промена је у овом случају изазвана конфликтом између глагола и именице *санџиџија*, која се (мада је некад имала и значење 'одобрење, званична потврда') данас употребљава искључиво у значењу 'казнена мера'. Будући да иначе у језику вероватно нема примера да именица и глагол од истог корена буду супротни по значењу, врло је вероватно да ће се *санџионисајти* и убудуће употребљавати у смислу 'казнити'.

4.4. Наравно, могућност неспоразума није једино мерило на основу кога неко семантичко померање проглашавамо погрешним. Склопови као „моја *дисџусија*“ или „као што је речено у *дисџусији* господина НН“ потпуно су јасни, али их језикошловци с правом осуђују — мање због тога што иста реч не би могла да означава и 'расправу' и 'учешће у расправи'¹⁰, а више из социокултурних разлога:

¹⁰ У језику нису ретки примери да иста реч означава и ужи и шири појам: помислимо на *недељу* као дан у *недељи*, на *сан* који сањамо у *сну*, на *конџерт* (рецимо

високообразовани људи не говоре тако, нити у ма ком европском језику постоји такво секундарно значење речи *дискусија*. Наш скорашњи семантички неологизам *позисија* 'странка на власти', 'снаге режима' такође је без ослонца у страним језицима: *position* (*Position*, *posizione* итд.) свуда значи само 'положај', нигде се не схвата као антоним од *ојозиције*, па нема разлога зашто би само код нас стекло такву вредност. *Толеранџан* у значењу 'подношљив, прихватљив' („ситуација је толерантна“, „у толерантним границама“, и сл.) без сумње је погрешно, будући да латински партицип презента на -ans -antis има активно значење, дакле 'који толерише, трпељив' а не 'који се може толерисати'. Ономе који зна латинско *longus* 'дуг', *prolongare* 'продужити' (или аналогне облике у данашњем европским језицима) биће неприхватљива употреба нашег *пролонгирајчи* у значењу 'одгодити'. Сви овакви латинизми по правилу су и интернационализми, па се може сматрати да подлежу и некој врсти вишејезичног стандарда. Уколико стекну нова значења, та промена би морала потећи из неког од романских језика или из енглеског (као за горе поменуто *промоција*, *посесиван* итд.), где су они део домаћег лексичког фонда. Наравно, и ово „правило“, као и сва друга у лингвистици а посебно у семантици, треба схватити као оквирни принцип а не као закон без изузетка. Уколико се неко од нових значења дефинитивно устали код нас и уколико не изазива отпор најобразованијих припадника језичке заједнице, лингвистима неће остати ништа друго него да региструју већ остварену промену норме.

ЛИТЕРАТУРА

- Бугарски 1996: Ранко Бугарски, *Језик у друштву*, Београд.
- Бунтић 1994: Димитрије Бунтић, „Лажни пријатељи“ у лингвистици, Крушевац.
- Вујаклија 1991: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, четврто допуњено и редиговано издање, Београд.
- Вукадиновић 1952: Живојин Вукадиновић, *Српски у 100 часова*, прерађено издање у редакцији К. Степановића и Р. Алексића, Београд.
- Вуковић 1997: Бранко Вуковић, *Наше језичке бољке*, Подгорица.
- Димитријевић 1963: Р. Димитријевић, *О једном случају уједребе речи*, Наш језик V, 1953, 126–130.
- Ивић и др. 1991: Павле Ивић, Митар Пешикан, Иван Клајн, Бранислав Брборић, *Језички приручник*, Београд.
- Јефтић 1985: Миливоје Јефтић, *О језику ѡво(је)м(у) и мо(је)м(у)*, Сарајево.
- Јонке 1964: Људевит Јонке, *Књижевни језик у теорији и пракси*, Загреб.
- Клајн 1980: Иван Клајн, *Језик око нас*, Београд.
- Клајн 1992: Иван Клајн, *Речник нових речи*, Нови Сад.
- Клајн 1994: Иван Клајн, *Лисци и ѡисмењаџи*, Нови Сад.
- Лалевих 1963: Миодраг С. Лалевих, *Српскохрватски у мом џеџу*, I–III, Београд.

за клавир и оркестар) изведен на *концерту*, на писмени *задаџак* из математике који се састоји из четири *задаџка* и слично.

- Московљевић 1990: Милош Московљевић, *Речник савременог српскохрватског књижевног језика*, Београд (прештампано издање из 1966).
- НЈУП 1979: *Наш језик у њакси* (зборник више аутора, издање Института за језик и књижевност), Сарајево.
- Павешкић 1971: *Језички савјетник с грамаишким*, уредио др Славко Павешкић, Загреб.
- Пецо–Пешикан 1967: Асим Пецо, Митар Пешикан, *Информатор о савременом књижевном језику са речником*, Београд.
- Пешикан 1970: Митар Пешикан, *Наш књижевни језик на сто година после Вука*, Београд.
- Радовановић и др. 1996: Милорад Радовановић (и други аутори), *Српски језик на крају века*, Београд.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Матица српска, I–VI, Нови Сад.
- Станић–Морачић 1981: Милија Станић, Дамјан Морачић, *Језичко–правописни савјетник*, Београд.
- Станковић 1988: *Руско–српскохрватски речник* у редакцији Богољуба Станковића, Нови Сад — Москва.
- Станојчић 1987: Живојин Станојчић, *Грамаишка и језик*, Титоград.
- Ђупић и др. 1996: Драго Ђупић, Егон Фекете, Богдан Терзић, *Слово о језику*, Београд.
- Фекете 1980: Егон Фекете, *Дисинктивна вредности придевских облика ПИСАН, ПИСАНИ и ПИСМЕН, ПИСМЕНИ*, *Наш језик* XXIV, 1980, 163–169.
- Хлебец 1997: Борис Хлебец, *Српско–енглески речник лажних њарова*, Београд.
- Шипка 1975: Милан Шипка, *Језички савјетник*, Сарајево.
- Шипка 1977: Милан Шипка, *Приче о ријечима*, Сарајево.
- Шипка 1987: Милан Шипка, *Књижевнојезичка полишика и језичка култура (Језички савјетник 2)*, Сарајево.

S u m m a r y

Ivan Klajn

ON CRITERIA FOR SEMANTIC STANDARDIZATION IN THE LEXICON

Some basic guidelines are tentatively offered for distinguishing the proper meaning of a word from unacceptable or nonstandard ones. The usage of “good authors”, as documented in large monolingual dictionaries, should take precedence over all other criteria. In judging neologisms and semantic shifts, polysemy should be recognized as a normal linguistic phenomenon. To guard against excessive and unwarranted changes, however, other criteria must be added: a new meaning is not acceptable if it causes ambiguity or misunderstanding, if it is due to confusion between two or more similar lexemes, if it clashes with established terminological usage, if the word thus used belongs to certain registers such as the bureaucratic or official, etc. For words of foreign origin a sort of multilingual norm should also be considered: in an international Latinism, for example, a meaning which has developed solely in Serbian is likely to be less legitimate than the meanings which are paralleled in other European languages.